

دوفصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال ششم، شماره دوازدهم، بهار و تابستان ۹۵، صفحات ۶۳-۱۱۱

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۷/۲۸

تاریخ دریافت: ۹۴/۱/۲۰

روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دوره صفوی

جهانبخش ثواقب^۱

شهاب شهیدانی^۲

سیاوش امرایی^۳

چکیده

با تشکیل دولت صفویه (۹۰۷-۱۱۳۵ ق.م) در گستره‌ی جغرافیایی ایران، که به پایان یافتن پراکنده حکومتی و برقراری وحدت سیاسی در این کشور منجر شد، از آن پس جامعه‌ی ایرانی تحت تأثیر گرایش‌های سیاسی و مذهبی این سلسله قرار گرفت. صفویان، سنت‌های حکومتی و فرهنگی قدیم ایران را تداوم دادند اما با ترویج مبانی اعتقادی شیعه‌ی دوازده امامی به‌عنوان مذهب رسمی، هویت متمایزی به مملکت و مردم آن بخشیدند که بخشی از این تمایزات تا امروز نیز باقی مانده است. این ویژگی بر روی نقوش و محتوای مسکوکات این دوره نیز تأثیر گذاشت و سکه‌های ضرب شده‌ی این سلسله دارای ماهیت و سبکی خاص گردید. در حکومت‌های پیش از صفویه در ایران نیز تغییرات شکلی و مفهومی بر روی سکه‌ها متأثر از سیاست و دیانت آن‌ها و بازتابی از نگرش‌های سیاسی و مذهبی سلاطین و حکمرانان بوده است. از این رو، در مقایسه با سکه‌های دوره‌ی ایلخانی که تحت تأثیر وضعیت مذهبی موجود، دارای شعائر و نقوش مربوط به سایر مذاهب غیر اسلامی

Em: Jahan_savagheb@yahoo.com

۱ - استاد تاریخ دانشگاه لرستان

Em: sh.shahidani@yahoo.com

۲ - استادیار تاریخ دانشگاه لرستان

۳ - دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه لرستان و کارشناس میراث فرهنگی لرستان

Em: miraslorestan2003@yahoo.com

است، در عصر صفویه قدرت مذهبی پادشاهان و حمایت آنان از مذهب رسمی، مانع قدرت‌نمایی سایر مذاهب در کشور و از جمله عدم نقر شعائر و نقوش غیر شیعی بر روی سکه‌ها گردید. در این پژوهش، به روش ترکیبی میدانی و کتابخانه‌ای، به شیوه‌ی تاریخی-تحلیلی روند نقوش و شعائر مذهبی نقر شده بر روی سکه‌های صفوی و نیز نگرش سلاطین این سلسله از نقر این نقوش و شعائر بر سکه‌های رایج، مورد بررسی قرار گرفته و با سکه‌های دوره ایلخانی و تیموری مقایسه شده است. یافته پژوهش حاکی از آن است که صفویان از سکه به‌مثابه‌ی ابزاری در نشر شعائر شیعی بهره گرفته و برخی از نقوش سکه‌های این دوره با پیش از خود متفاوت است.

واژه‌های کلیدی: صفویه، پادشاهان صفوی، سکه، نقوش، شعائر مذهبی.

The Process of Change in the Imprints (Images and Religious Mottos) on the Coins Minted in the Safavid Period

J. Savagheb¹
Sh. Shahidani²
S. Amra`ee³

Abstract

With the formation of the Safavid government (1502-1722) in the geographical sphere of Iran, which led to the termination of local governments and the creation of political unity in the country, the Iranian society came under the influence of the political and religious orientation of the Safavids. The Safavids continued the old governmental and cultural traditions of Iran, but they also promoted the ideological tenets of the Twelve-Imam Shiism as the official religion, and in this way, they gave a distinct identity to Iran and its people, and parts of this distinct identity remained forever. This change of policy influenced the imprints on the coins minted in this period in a way that they had new shapes and Images. Of course, it was not something new in Iran. Before the Safavids, policies and ideologies could influence the shapes and imprints of the coins, and they reflected the political and religious attitudes of the rulers and the kings. Compared to those coins minted during the Ilkhanids, the coins of the Safavids excluded the marks and traces of religions other than Shiism since the Safavid kings had announced their firm support for the official religion. The present study uses a combined method consisting of field studies and library approaches in a historical-analytical manner to study the process of changes of coins during the Safavid period in terms of images and religious mottos imprinted on

1 - Professor of History, Lorestan University

2 - Assistant Professor of History, Lorestan University

3 - PhD student in the History of Islamic Iran, Lorestan University, and expert of Lorestan Cultural Heritage

them as a reflection of the attitudes of the Safavid kings. It also compares and contrasts the Safavid coins and the Ilkhani as well as Taimouri ones. Findings show that the Safavids used the coins as an instrument for the promotion of Shiite teachings.

Keywords: Safavid, Safavid Kings, Coin, Imprints, Religious Mottos.

مقدمه

سکه به‌عنوان ماندگارترین سند تاریخی، جلوه‌ای از ابعاد و زوایای مختلف زندگی یک جامعه است که صنعت، نوع پوشش، شعائر مذهبی و مواردی دیگر را بازتاب می‌دهد. سکه به‌رغم کارکرد اقتصادی و تسهیل مبادلات تجاری جوامع، به‌عنوان نما و سیمای جامعه و انتقال‌دهنده‌ی پیام‌ها و مفاهیم مذهبی بین جوامع عمل نموده است. با نگرشی بر روند ضرب مسکوکات در ایران این نکته به‌دست می‌آید که حکومت‌های دوره‌ی باستان از زمانی که سکه را از شکل مفتول به شکل سکه‌های امروزی تغییر دادند، درصدد برآمدند تا القاب و تصاویر خود را بر روی آن‌ها نقش کنند. بر روی نخستین سکه‌های دوره هخامنشی تصاویر و القاب رواج داشته و در آخرین سلسله ایران باستان، ساسانیان، این موضوع به اوج خود می‌رسد. با ظهور اسلام، حکومت‌ها از نظر کارکرد و ساختار سیاسی و دینی دارای ویژگی‌های خاص خود شدند. داشتن مشروعیت دینی و سیاسی از طرف دستگاه خلافت و دریافت منشور حکومت و اجازه ضرب سکه، از جمله‌ی این ویژگی‌هاست. از این رو سکه‌ها بازتاب‌دهنده‌ی سیاست مذهبی حکومت‌ها بوده است. اگر چه در این دوره، ترسیم تصاویر انسانی از ممنوعیت برخوردار است اما القاب، عناوین، شعائر مذهبی و طراحی مسکوکات متحول گردید. در دوره‌ی صفویه با استفاده از نقوش گیاهی، هندسی و حیوانی تحول مهمی بر روی سکه‌ها ایجاد شد و در مواردی نقوش و تصاویر پیشین تکرار شد. افزون بر این، تعدادی از نقوش کاملاً جدید و خاص دوره صفوی بود. در این دوره، نقوش هندسی کم-رنگ‌تر و نقوش اسلیمی و گیاهی اهمیت بیش‌تری یافت. با این که در دوره پیش از صفویه تنوع خاصی در نقوش و تصاویر روی سکه‌ها به چشم می‌خورد، اما سکه‌های صفویه به سبب تکرار نقوش دوره‌ی ایلخانی و پدیدار شدن نقوش جدید حیوانی و گیاهی روی آن‌ها از اهمیت ویژه برخوردار است. این سکه‌ها از نظر قالب گرافیکی، رسم‌الخط و نقوش به کار گرفته شده، دارای سبکی خاص و متمایز از سایر ادوار است. پادشاهان صفویه با رسمی کردن مذهب تشیع در کشور، شعائر مذهبی خود را بر روی مسکوکات بازتاب دادند که حامل پیام‌ها و اشکال متنوعی است. در این پژوهش با بررسی سکه‌های این دوره، به تشریح طرح‌ها و مفاهیم به کار گرفته شده پرداخته شده است. در پیشینه‌ی موضوع گفتنی است

پژوهش‌هایی که تاکنون درباره‌ی سکه‌های عصر صفوی انجام شده بیش‌تر به بررسی مقوله‌هایی چون عیار، وزن، خط، ضربخانه و از این قبیل پرداخته‌اند، اما شعائر و نقوش روی سکه‌ها در حوزه‌ی بررسی این پژوهش‌گران قرار نداشته است. ترابی (۱۳۵۰) سکه‌های شاهان اسلامی ایران را معرفی نموده، فرح‌بخش (۱۳۵۴) سکه‌های ضربی، چکشی را، سرفراز و آورزمانی (۱۳۸۳) سکه‌های ایران از آغاز تا زنده، شریعت‌زاده (۱۳۹۰) سکه‌های ایران زمین، رابینو (۱۳۵۳) آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای شاهان ایران را فراهم آورده‌اند که به دوره صفویه نیز اشاراتی دارند. سرفرازی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای، گرایش‌های سیاسی، مذهبی ایلخانان را بر اساس مسکوکات ایلخانی بررسی نموده است. به طور خاص اسماعیلی (۱۳۸۵) و قائینی (۱۳۸۸) سکه‌های صفوی را موضوع تألیفات خود قرار داده‌اند. پیش از این دو، شاپوریان (۱۳۵۱) در مقاله‌ای به نقش سکه‌های صفویه پرداخته و مشیری (۱۳۵۳) در سکه‌شناسی ایرانی خود، سکه اسماعیل را مطرح کرده است. اما پژوهش حاضر متفاوت از دیگران، بر روی نقوش و شعائر مذهبی نقرشده بر مسکوکات این دوره متمرکز شده است. از این روی، هدف اصلی پژوهش، بررسی سیر تحول شعائر مذهبی و نوع طرح‌های مسکوکات، ارزیابی و بازشناسی شعائر و طرح‌ها و تحلیل و تطبیق آن‌ها با یکدیگر است. اساس این بررسی بر طرح چند پرسش در این زمینه قرار دارد؛ بدین شرح: ۱. تأثیر بینش و نگرش مذهبی حکومت صفویه بر محتوا و شیوه طراحی سکه‌های رایج این دوره چگونه بوده است؟ ۲. هدف و انگیزه اصلی حاکمیت در استفاده از شعائر مذهبی بر روی سکه‌ها چه بوده است؟ ۳. ارتباط طرح‌ها و ویژگی‌های گرافیکی سکه‌های صفویه با نقوش سکه‌های دوره ایلخانی به چه صورتی بوده است؟ فرضیه‌ی اصلی این پژوهش آن است که بینش و نگرش مذهبی صفویان محتوا و شیوه‌ی طراحی سکه‌های رایج را تحت تأثیر قرار داد و نقر هیچ نوع شعائر غیر شیعی را بر روی سکه‌ها اجازه نداد. در این پژوهش که به شیوه‌ی تاریخی- تحلیلی انجام یافته، ضمن بررسی متون تاریخی و پژوهش‌های انجام گرفته در باره‌ی سکه‌های دوره ایلخانی و صفویه، از سکه‌های موجود در موزه‌ها و وبسایت‌های داخلی و خارجی عکس و یادداشت تهیه شده است. یافته‌های این پژوهش نشان داده است که حکومت صفویه در معرفی مذهب خود به طور گسترده از شعائر مذهبی بر روی سکه‌ها

بهره گرفته و به‌رغم وجود جریان‌های غیرشیعی در جامعه، امکان نقر شعائر مذهبی آن‌ها بر روی سکه‌ها عملی نبوده است. همچنین طرح‌ها و قالب‌های به‌کار گرفته شده در سکه‌های ایلخانی تا صفویه دارای سبکی خاص است و ویژگی‌های مشخصی نسبت به پیش و پس از خود دارد. طرح‌های تعدادی از سکه‌های دوره‌ی صفویه تکرار دوره‌ی پیش از خود بوده و نقوش حیوانی و اسلیمی آن متفاوت با دوره‌ی پیش، طراحی شده است.

۲- شعائر مذهبی سکه‌های دوره‌ی صفوی

نوشته‌های روی سکه‌ها یک جریان مداوم در طول تاریخ بوده اما در هر دوره تغییرات خاص خود را نیز داشته است. این تغییرات طبیعتاً متأثر از نگرش سیاسی و مذهبی سلاطین و نیز هنرمندانی بوده که در امر مسکوکات (طراحی، شعارها، نقوش و ...) دخالت داشته‌اند. بی‌گمان نوشتار روی سکه‌های صفوی نیز به‌عنوان بخشی از جریان و حرکت پویای روی سکه‌ها و نگرش سلاطین و هنرمندان ایرانی عصر صفوی است. با نگاهی اجمالی به جملات، واژه‌ها و مفاهیم استفاده‌شده بر روی سکه‌های ایران دوره اسلامی به‌نظر می‌رسد موضوع وحدانیت و نبوت و تأکید بر تشیع (امامت) و اهل تسنن (خلفای راشدین) به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر سکه‌های ضرب‌شده است. از یک‌سو، وجود چنین شعائری در جامعه اسلامی امری بدیهی قلمداد می‌شود، و از سوی دیگر، همین موضوع دارای فراز و نشیب بوده است. برخی از شعائر مذهبی و نوشتار روی سکه‌ها در ابتدای شکل‌گیری حکومت صفوی، از حکومت‌های پیشین چون ایلخانان، تیموریان و ترکمانان به‌عاریت گرفته شد. بیشتر سکه‌های ضرب‌شده در ضرابخانه‌های امپراتوری صفوی دارای سبک و ویژگی خاص سیاسی و مذهبی این دوره است. تاریخ سکه‌های مؤسس سلسله صفوی (شاه اسماعیل اول) از ۹۱۶ تا ۹۳۳ ه.ق است (شاپوریان، ۱۳۵۱: ۹۶). وی پیش از تاج‌گذاری و تثبیت قدرت، از سکه‌های رایج حکومت‌های پیش از خود استفاده نمود و بر روی آن‌ها سورشارژ^۱ می‌کرد. اسم خلفای راشدین بر روی برخی از سکه‌های سورشارژ شده‌ی ابتدای حکومت شاه

۱ - سورشارژ یا انگ جدید عبارت بود از این که پادشاهی فرمان می‌داد بر سکه‌ی پادشاه دیگری یا حتی سکه‌های خارجی بی‌آن که تغییری در ماهیت و شکل ظاهری آن‌ها داده شود، نام خود و موارد ضرب جدید را حک کنند تا بدین وسیله نام و مهر قبلی محو گردد و نام خود را بر آن‌ها نمایان سازد (شهبازی فراهانی، ۱۳۸۰: ۶۵-۶۴).

اسماعیل وجود دارد (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۵-۱۷۳). شعائر و سیاست مذهبی شاه اسماعیل بر روی سکه‌های بعدی بیانگر این موضوع است که احتمالاً سکه‌های مذکور به‌منظور رفع احتیاجات روزمره بوده و بازتاب‌دهنده‌ی نگرش سیاسی و مذهبی شاه اسماعیل نیست. پس از تاجگذاری، نوشتار روی سکه‌های حکومت‌های پیشین از بین نرفت و جملاتی همچون خدالله ملکه، بهادر (www.fitzmuseum.CM_2017-2003)، نصر من الله و فتح القریب (www.zeno.ru-۵۹۹۳۳#)، (تصویر ۱) ابوالمظفر (www.dnecoins.com.46673)، (تصویر ۲)، السلطان العادل غازی و... استفاده می‌شد. اما استفاده از جملاتی چون الصفوی الموسوی الحسینی (رایینو، ۱۳۵۳: ۵۳)، ناد علیا مظهر العجائب تجده عوناً لک فی النوائب کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی (Catalogue of The Coin of Shahs of Persia, 1887: 8, coin 15)، تجده عوناً لک فی النوائب- فی کل هم و غم سینجلی- بعظمتک یا الله یا بنوتک یا محمد، بولایتک یا علی (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۴) مسیوق به سابقه نبود. بر روی برخی سکه‌های شاه اسماعیل اول کلماتی نوشته شده است مانند والحسن والذکی (رایینو، ۱۳۵۳: ۴۰)، حسبی الله (همان) که بر روی سکه‌های حاکمان پیش از صفویه همچون؛ سکه‌ی محمد الجایتو (سرفراز؛ آوزمانی، ۱۳۸۳: ۲۲۰)، سکه‌ی شیخ اویس جلایری (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۱۶)، سکه‌های الغیبگ تیموری (همان: ۱۳۲) و سکه‌های رستم آق‌قویونلو (همان: ۱۱۵) وجود دارد.

کلمه‌ی بعون‌الله که بر روی برخی از سکه‌های شاه اسماعیل اول نقر گردیده (رایینو، ۱۳۵۳: ۳۸)؛ در دوره ایلخانی با عبارت بقوه‌الله به‌کار می‌رفت که برگرفته از واژه مغولی تاگرین کوچوندور است (ترابی، ۱۳۵۳: ۱۸۵). در جامع‌التواریخ نیز این واژه بقوه‌الله آمده (رشیدالدین، ۱۳۶۲: ۱/۲ / ۱۰۰۷) که احتمالاً می‌تواند ریشه در همان کلمه‌ی مغولی داشته باشد. کلمات: الکامل، الهادی، الوالی، که در بسیاری از سکه‌های شاه اسماعیل اول و دیگر پادشاهان صفوی وجود دارد، خاص دوره‌ی حاکمیت صفویان و متأثر از نوع ایدئولوژی آن‌ها به‌عنوان مراد و مرشد کامل در ساختار مذهبی دولت صفوی است. عبارت السلطان الاعظم (انجمن سکه‌شناسی امریکا ۷۶-۱۹۹۸-۱) که برگرفته از سکه‌های ایلخانی، تیموری و ترکمانان است، به‌ندرت بر روی سکه‌های شاه اسماعیل نقر گردیده است. این عبارت اشاره

به قدرت دنیوی پادشاه دارد و اقتباسی از نگرش و رویکرد دنیوی حکومت‌های ذکر شده بود که سلاطین صفوی به جهت ساختار مذهبی حاکم، آن را تکرار نکردند. الصفوی الحسینی که تأکید بر انتساب و ارتباط آن‌ها با ائمه‌ی اطهار دارد به‌وفور بر روی سکه‌های شاه اسماعیل و شاه طهماسب دیده می‌شود. هرچند برخی واژه‌ها و کلمات همچون بهادرخان (www.fitzmuseum.cam.ac.uk CM_2017-2003)، خلدالله ملکه و سلطانه (شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۵۸)، ابوالمظفر (همان)، الغازی (*Catalogue of The Coin of Shahs of Persia*, 1887: 7, coin 13) و... بر روی سکه‌های اوایل صفوی وجود دارد. گذشته از سبک شیعی و یا اهل سنت، سکه‌هایی ضرب شده که پشت سکه‌ها به ستایش ائمه و به‌ویژه ستایش امام علی (ع) اختصاص داده شده و پادشاه یک اسم و نام کوچک است که هدف استفاده از الفاظی در تأیید مشروعیت پادشاه بوده است. در حالی که بر روی سکه‌های ایلخانی (السلطان الاعظم مالک رقاب الامم اولجایتو سلطان غیاث الدین و الدین خدابنده محمد) به ستایش پادشاه و حکومت وی پرداخته می‌شود. اما شعائر شیعی به‌عنوان بخش ثابتی از نوشتار و سیاست دولت جدید صفوی بر روی سکه ضرب می‌شد. ویژگی و نشان خاص شیعی سکه‌های دوره صفوی زمانی پشت سکه با جمله علی ولی‌الله و با حروف بزرگتر نسبت به سایر نوشته‌های داخل دایره‌ی روی سکه، نوشته شده است. در این خصوص به‌صورت خیلی بارز و برجسته بر روی سکه‌های ضرب خوزستان یعنی حویزه، رامهرمز، شوشتر و... دیده می‌شود (تصاویر ۲، ۳، ۴). در سایر ضرابخانه‌ها این موضوع به شکل چهار علی به اشکال متنوع بر روی سکه نقر می‌شد (تصاویر ۵، ۶).

در دوره‌ی حکمرانی شاه طهماسب اول، مفاهیم و کلمات نقر شده بر روی سکه‌ها نشان از تداوم سیاست مذهبی شاه اسماعیل توسط جانشین وی دارد. تأکید بر موضوعاتی چون الحسینی، صفوی، و ارادت به ائمه‌ی اطهار در قالب کلماتی چون غلام علی ابن ابی طالب (ع) و برخی شعائر مذهبی دوره‌ی شاه اسماعیل در این دوره آشکار است. در دوره شاه طهماسب، شعائر مذهبی تقریباً یک‌دست‌تر و در مقایسه با دوره‌ی شاه اسماعیل از تنوع کمتری برخوردار است. مضافاً اینکه واژه‌ها و کلمات نقر شده بر روی سکه‌ها سبکی کاملاً شیعی داشته و در هیچ‌کدام از ضرابخانه‌های مناطق مختلف ایران سکه به سبک اهل سنت ضرب نشده است. در این دوره برای اولین بار لفظ امام بر روی سکه‌ها ظاهر گشت.

غلام امام مهدی علیه‌السلام (انجمن سکه‌شناسی امریکا: ۱-۱۶۳-۱۹۴۰)

پس از پایان حکومت شاه طهماسب و آغاز حکومت شاه اسماعیل ثانی تغییر جدیدی بر روی سکه‌ها به وقوع پیوست. این بار ارادت پادشاه صفوی به ائمه‌ی اطهار در قالب ابیات شعر فارسی بر روی سکه‌ها انعکاس یافت.

ز مشرق تا به مغرب گر امام است   علی و آل او ما را تمام است

(ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۷) (تصویر ۷)

در دوره‌ی شاه اسماعیل ثانی واژه و کلمات جدیدی بر روی سکه‌ها وجود ندارد. در دوره‌ی پادشاهی محمد خدابنده تقریباً بیشتر شعائر روی سکه‌های دوره‌ی شاه طهماسب تداوم یافت. غلام امام محمد مهدی علیه‌السلام و آل (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۸۱). سلطان محمد شاه خدابنده، حاشیه: ..... الحسینی الصفوی... (همان). السلطان العادل ابوالمظفر سلطان

محمد بن طهماسب الحسینی خلدالله ملکه (شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۵۸). غلام امام محمد مهدی علیه‌السلام و آله، سلطان المظفر محمد پادشاه (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۸۰) (تصویر ۸)

در ایام زمامداری شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) برای نخستین بار لفظ کلب و بنده شاه ولایت، بر روی مسکوکات دوره‌ی صفوی رواج یافت: از بهر خیر این سکه را کلب علی عباس زد (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۵؛ شاپوریان، ۱۳۵۱: ل ۹۸). در دوره‌ی شاه صفی اول (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ه.ق)، عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ه.ق) و صفی دوم یا سلیمان اول (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ه.ق) واژه‌ها و کلمات رایج در قالب شعر و به صورت جملات مذهبی با رویکرد متولی و خادم مذهب تشیع استفاده شده است. در دوره‌ی شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق) واژه‌ی کمترین و دین‌پرور بر روی سکه‌های این پادشاه نقر گردید. کمترین کلب امیرالمؤمنین سلطان حسین (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۶) زد ز توفیق حق به چهره زر - سکه سلطان حسین دین‌پرور (CM_2027-2003-www.fitzmuseum) (تصویر ۹).

بر روی سکه‌های پادشاهان پس از سقوط صفوی نیز بر شیوه سلاطین پیشین این سلسله، از واژه‌ها و عناوین استفاده می‌شد و در برخی موارد چون دوره‌ی طهماسب ثانی (۱۱۳۵-۱۱۴۴ ه.ق) اشاره به نام امام هشتم و امام علی (ع) و نبی‌الله مشهود است.

از خراسان سکه بر زر شد به توفیق خدا نصرت و امداد شاه دین علی موسی الرضا (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۶)

سکه زد طهماسب ثانی بر زر کامل عیار لافتی الاعلی لاسیف الا ذوالفقار (رایینو، ۱۳۵۳: ۱۴۱) (تصویر ۱۰)

نبی‌الله (شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۶۵)

۲-۱- شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق)

دوره‌ی سلطنت شاه اسماعیل اول از جمله مقاطع مهم عصر صفوی است. در این دوره به جهت تغییراتی که در ساختار و ارکان دولت به وجود آمد، به‌رغم استفاده از مسکوکات حکمران پیشین، در عین حال متنوع‌ترین قالب‌های ضرب سکه به کار گرفته شد. سکه‌های ایام این پادشاه بیشتر دارای متن مفصل و متفاوت هستند و در غالب مناطق جغرافیایی ایران ضرب شده‌اند. با این که در عهد شاه اسماعیل مسأله‌ی مهم و اساسی، استحکام میانی عقیدتی و سیاسی در قلمرو ایران بوده است، اما مسکوکاتی به نام وی در خارج از قلمرو ایران و به‌ویژه در شرق آناتولی به خط و زبان فارسی ضرب گردید که نشان از نفوذ و قدرت دولت نوظهور صفوی دارد. برخی از سکه‌های اولیه‌ی شاه اسماعیل (تصویر ۱۱) از جهت طراحی و استفاده از نوشتار در تمامی فضای سکه شباهت زیادی با سکه‌های سلاطین عثمانی (تصویر ۱۲) دارد. بر اساس گزارش متون تاریخی صفویه، بیش از دوسوم مردم تبریز در زمان به قدرت رسیدن شاه اسماعیل سنی بوده‌اند (تاریخ عالم‌آرای صفوی، ۱۳۶۳: ۶۴؛ سیوری، ۱۳۷۲: ۲۷). پذیرش این موضوع و عدم ضرب مسکوکات به‌شیوه و سبک اهل سنت نمی‌تواند دلیلی قانع‌کننده بر پذیرش بی‌چون و چرای تشیع از سوی مردم در اندک

مدت کوتاهی باشد. بلکه این موضوع یعنی عدم ضرب سکه به‌روش اهل سنت شاید در ارتباط با رقابت دولت نوظهور صفوی در برابر دولت عثمانی باشد.

www.coinarchives.com (شماره ۲۷) www.dnecoins.com -۴۶۶۹۲

السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسماعیل بهادر خان خلدالله ملکه و سلطانه (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۳۴۴) (تصویر ۱۳)

سکه: شاه اسماعیل اول. ضرب حیزان شرق آناتولی (www.zeno.ru-599) (تصویر ۱۴)

ناد علیا مظهر العجائب تجده عوناً لک فی النوائب کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی

السلطان الاعظم اسماعیل خان خلدالله ملکه و سلطانه (انجمن سکه‌شناسی امریکا ۱۹۹۸-۷۶-۱) (تصویر ۱۵)

(www.zeno.ru-۲۱۶۳۴#)

من التجا الى الحق نجا (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۳)

الصفوی الحسینی (رابینو، ۱۳۵۳: ۵۳)

الغازی فی سبیل (Catalogue of The Coin of Shabs of Persia, 1887: 7, coin)

(13)

اسم خلفای راشدین به صورت سورشارژ (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۳)

حسبی الله (رابینو، ۱۳۵۳: ۴۰)

السلطان العادل الكامل الوالی ابوالمظفر شاه اسماعیل بهادر خان خلد بعون الله ملكه و
سلطانه (همان: ۳۸)

السلطان العادل شاه اسماعیل بهادر خان الصفوی خلدالله ملكه (همان: ۳۸)

نصر من الله و فتح القریب (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۰)

السلطان العادل الكامل الوالی ابوالمظفر شاه اسماعیل بهادر خان بعون الله ملكه و
سلطانه (اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۳۹)

السلطان العادل الكامل الاعظم ابوالمظفر سلطان اسماعیل بهادرخان خلدالله ملكه و
سلطانه (همان)

محمد رسول الله انا القاهر محل اعدائی سلطان صفوی (همان)

السلطان العادل الكامل الوالی ابوالمظفر اسماعیل صفوی خلدالله تعالی ملکه و دولته
(ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۰)

۲-۲- طهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق)

السلطان العادل ابوالمظفر سلطان محمد بن طهماسب الحسینی خلد الله ملکه (شریعت-
زاده، ۱۳۹۰: ۲۵۸)

عدل شاه طهماسب (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۵)

غلام امام مهدی علیه السلام (اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۴۲)

غلام علی بن ابی طالب علیه السلام العادل الیهادی الوالی ابوالمظفر پادشاه طهماسب
الحسینی الصفوی خلدالله ملکه (همان: ۴۱)

السلطان العادل طهماسب (انجمن سکه‌شناسی آمریکا: ۲۱۶، ۶۲۳، ۱۹۳۸)

السلطان العادل الكامل ابوالمظفر الغازی... طهماسب... (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۶)

۲-۳- اسماعیل ثانی (۹۸۴-۹۸۵ ه.ق)

السلطان العادل ابوالمظفر شاه اسماعیل الصفوی خلد الله ملکه (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳:
۲۴۵)

یافته {ز} حطه حیدر {از} لی شرف سکه مس عادل (تصاویر ۱۶-۱۷)

(*Journal of the oriental numismatic society*, no. 214(winter2013), 16)

ز مشرق تا به مغرب گر امام است   علی و آل او ما را تمام است

(اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۴۳)

اگرچه بیت مذکور برای نخستین بار توسط شاه اسماعیل ثانی بر روی سکه‌های صفوی ظاهر گشت اما شاه اسماعیل اول در شصت و نه سال قبل از وی در سال ۹۱۵ ه.ق در نامه‌ای که به شاه‌بخت محمد اوزبک معروف به شییک خان نوشته، آن را آورده است (نوایی، ۱۳۶۸: ۷۲). نیز پیش از شاه اسماعیل اول، در سال ۸۹۱ ه.ق این بیت با خط ثلث بسیار جالبی به دستور امیر علیشیر نوایی وزیر بایسنقر در مقبره شیخ عطار نقر و نقش گردیده است (مشیری، ۱۳۵۳: ۹۳). در سلطنت شاه اسماعیل ثانی صفوی جملاتی به شعر و خط فارسی در ارادت به ائمه‌ی اطهار برای نخستین بار بر روی مسکوکات عصر صفوی رواج پیدا کرد که هویت و مشخصه‌ی ایرانی و اسلامی سکه‌های این دوره تکمیل گردید.

۲-۴- محمد خدابنده (۹۸۵-۹۹۶ ه.ق)

غلام امام علی ابن ابی طالب علیه‌السلام العادل ابوالمظفر سلطان محمد خدابنده خلد الله ملکه (اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۴۴)

سورشارژ عدل شاهی (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۸۴).

سایر عبارات مسکوکات این پادشاه، بیشتر ذکر شد. پس از مدت‌ها که از مسکوکات دارای سورشارژ دوره شاه اسماعیل اول می‌گذشت، بار دیگر سکه‌های دارای سورشارژ در دوره محمد خدابنده ضرب می‌شود. سورشارژ به نوعی محدودیت زمانی و نبود ثبات در ساختار حکومت به جهت ذوب مسکوکات گذشته و تهیه سکه‌ها بر شیوه و قالب جدید است که البته مشکلات حادث شده در دوره زمامداری محمد خدابنده تا حدودی مؤید این موضوع است. اشاره به نام امام مهدی (عج) بر روی سکه‌های محمد خدابنده مسبوق به سابقه نبود.

۲-۵- عباس اول (۹۹۶-۵۱۰۳۸.ق)

نبی الله (انجمن سکه‌شناسی آمریکا، ۲۱۶-۷۵۸-۱۹۲۲) (تصویر ۱۸)
 بنده شاه ولایت عباس... الصفوی الحسینی خلد ملکه (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۸۲؛ #۱۱۱۹۷۰-
 (www.zeno.ru) (تصویر ۱۹)

السلطان الكامل الهادی الوالی الغازی فی سبیل الله ابوالمظفر شاه عباس بهادرخان
 الصفوی الحسینی خلدالله تعالی ملکه و سلطانه (اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۱۴۵)

در دوره شاه عباس اول لفظ کلب برای اولین بار به‌نشانه ارادت بی‌سابقه بر روی
 سکه‌های صفوی نقر گردید. به‌رغم تحولات و پیشرفت‌های سیاسی، اقتصادی، نظامی و ...
 در دوره حکومت وی، سکه‌ها از جهت نوع شعائر دارای تنوع نیستند.

۲-۶- صفی اول (۱۰۳۸-۱۰۵۲.ق)

هست از جان غلام شاه صفی (#۱۱۷۵۴۴-www.zeno.ru) (تصویر ۲۰)
 بنده شاه ولایت صفی (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۶)

۲-۷- عباس ثانی (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ه.ق.)

بگیتی سکه صاحبقرانی زد ز توفیق حق عباس ثانی (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۸۹)
دوره سلطنت عباس ثانی دارای شعائر شیعی بر روی سکه‌ها است و می‌توان مفصل‌ترین شعائر به صورت عربی و اشعار فارسی را بر روی مسکوکات دوره وی مشاهده نمود.

۲-۸- صفی ثانی، سلیمان اول (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ه.ق.)

بنده شاه دین سلیمان است (رایینو ۱۳۵۳: ۴۱) (تصویر ۲۱)
بهر تحصیل رضای مقتدای انس و جان تازه از نام صفی شد سکه صاحبقران (سرفراز؛
آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۶) (تصویر ۲۲)

۲-۹- سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق.)

السلطان بن السلطان الخاقان بن الخاقان الصفوی الحسینی (اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۵۰)
زد ز توفیق حق به چهره زر سکه سلطان حسین دین‌پرور (-2003-2027 CM_2027-2003)
(www.fitzmuseum) (تصویر ۲۳)

کمترین کلب امیرالمومنین سلطان حسین (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۶)

کلب درگاه (رهبر گنجه، ۱۳۸۲: ۶)

بنده شاه ولایت حسین (انجمن سکه‌شناسی امریکا ۱-۱۰-۱۹۵۱) (تصویر ۲۴)

گشت صاحب سکه از توفیق رب مشرقین کلب درگاه امیرالمومنین سلطان حسین:
(www.zeno.ru/18998#) (تصویر ۲۵)

۳- نقوش روی سکه‌های دوره صفوی

زامداران صفوی پس از تثبیت قدرت و آرامش نسبی که در داخل کشور پدید آوردند، به هنر و هنرمندان نیز توجه نمودند. در پرتو این توجه، دستاوردهای مهمی در زمینه‌ی هنرهای ظریفه و هنرهای کاربردی پدید آمد و هنرمندان و صنعتگران گوناگونی به فعالیت برانگیخته شدند. نقاشی و مینیاتور، هنر کتابسازی، فرش، منسوجات، سفال‌سازی و کاشی-سازی، فلزکاری، نیز معماری و غیره، عرصه‌هایی بودند که در این دوره به‌حدی از شکوفایی رسیدند که تحسین برخی صاحب‌نظران را برانگیخته است. (ر.ک: سیوری، ۱۳۷۲: ۱۲۴؛ پیگولوسکایا، ۱۳۵۴: ۵۴۵-۵۳۷، ۶۲۱) این موضوع مهم در کیفیت و نوع نقوش حیوانی هندسی و گیاهی نقرشده بر روی مسکوکات عصر صفوی نیز مشهود است. این نقوش در هر دوره به منظور تفهیم مطلبی و بیان اعتقادی از باورهای مردم به‌تصویر درآمده‌اند. نقوش روی سکه‌های دوره صفوی دارای قالب‌ها و مفاهیم خاصی است که برخی از آن‌ها از دوره‌های پیشین به‌عاریت گرفته شده و تعدادی دیگر مشخصاً مربوط به دوره صفوی است.

نقوش حیوانی و هندسی در دوره‌های تیموری و ایلخانی به صورت متنوع بر روی سکه‌ها استفاده می‌شد و صفویان نیز متأثر از آن‌ها نقوش و طرح‌های هندسی و حیوانی را با تغییراتی ادامه دادند. اما استفاده از نقوش گیاهی به صورت پس‌زمینه خطوط و نوشتار روی سکه‌های این دوره، طرحی کاملاً نو و خاص هنرمندان این دوره است.

جدول تطبیقی شعائر و نوشتار روی سکه‌های عهد ایلخانی، تیموری و صفوی

ردیف	شعائر و نوشتار روی سکه	ایلخانی و تیموری	مشترک	صفوی
۱	لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله قل اللهم مالک الملک تؤتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء	*		
۲	قآن الاعظم	*		
۳	الملک لله لا اله الا الله محمد رسول الله صلی الله علیه و سلم	*		
۴	محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی دین کله و لو کره المشرکون	*		
۵	قآن الاعظم اباقا ایلخان المعظم ملک رقاب الامم خلدالله ملکه بسم الله الرحمن الرحیم ضرب هذا الدرهم	*		
۶	بسم الاب و الابن و روح القدس الاله واحد	*		
۷	لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله	*	*	
۸	لا اله الا الله محمد رسول الله الملک المنصور	*		
۹	لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله بسم الله الکریم اللهم صلی علی محمد و علی و الحسن و الحسین و علی و محمد و جعفر و موسی و علی و محمد و علی و الحسن و محمد	*	*	
۱۰	ضرب فی ایام دوله المولی السلطان الاعظم مالک رقاب الامم اولجایتو سلطان غیاث الدنیا و الدین خدا بنده محمد خلدالله ملکه لامر و من قبل و من بعد	*		
۱۱	لا اله الا الله محمد رسول الله صلی علیه ابوبکر عمر عثمان علی و سلم	*	*	

	*	السلطان الاعظم غياث الدنيا و الدين خداينده محمد خلدالله ملكه الحمد لله رب العالمين ...	۱۲
	*	محمد رسول الله و الذين معه اشداء على الكفار رحماء بينهم تراهم ركعا سجدا يبتغون فضلا من الله و رضوانا سيماهم فى وجوههم من اثر السجود ذلك مثلهم فى التوراه و مثلهم فى الانجيل	۱۳
	*	لا اله الا الله الملك الحق المبين محمد رسول الله الصادق الوعد الامين على ولى الله اميرالمومنين	۱۴
	*	فسيكفيهم الله و هو السميع العليم	۱۵
	*	السلطان العالم العادل	۱۶
	*	ارسله بالهدى و دين الحق تبارك الذى بيده الملك و هو على كل شى قدير	۱۷
	*	ايلخان العالم ابوسعيد / السلطان العالم العادل	۱۸
	*	لا اله الا الله محمد الامين رسول الله	۱۹
	*	فمن يعمل مثقال ذره خيرا يره	۲۰
	*	الخاقان بن الخاقان بن الخاقان ابوالغازى	۲۱
	*	خلدالله ملكه و السلطانه/ خلدالله ملكه و دولته	۲۲
	*	بهادر خان	۲۳
	*	ايلخان قآن الاعظم اباقا المعظم زيدت عظمتهم	۲۴
	*	السلطان الاعظم	۲۵
	*	بعون الله	۲۶
	*	واژه‌هاى بيگانه	۲۷
	*	الكامل الهادى الوالى	۲۸
	*	ناد عليا مظهر العجائب تجده عوننا لك فى النوائب كل هم و غم سينجلي بولايتك يا على يا على يا على	۲۹
	*	من التجا الى الحق نجا	۳۰
	*	الحسينى / الموسوى / سادات	۳۱
	*	حسبى الله / الزكى	۳۲
	*	محمد رسول الله انا القاهر محل اعدائى سلطان صفوى	۳۳

۳۴	غلام امام مهدی علیه السلام	*	
۳۵	ز مشرق تا به مغرب گر امام است علی و آل او ما را تمام است	*	
۳۶	نبی الله	*	
۳۷	بنده شاه ولایت	*	
۳۸	کمترین کلب امیرالمومنین سلطان حسین	*	
۳۹	کلب درگاه	*	
۴۰	ظل الله	*	
۴۱	یافته {ز} حطه حیدر {از} لی شرف سکه مس عادل	*	
۴۲	نصر من الله و فتح القریب	*	
۴۳	از خراسان سکه بر زر شد به توفیق خدا نصرت و امداد شاه دین علی موسی الرضا	*	
۴۴	سکه زد طهماسب ثانی بر زر کامل عیار لا فتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار	*	
۴۵	زد ز توفیق حق به چهره زر سکه سلطان حسین دین پرور	*	

مهم‌تر این که هنر خطاطی بخش اعظمی از طراحی و پوشش روی سکه‌های دوره مذکور را به نحو مطلوبی از آن خود نمود. نوشتار شعر فارسی توانست هویتی ایرانی - اسلامی با رویکردی کاملاً شیعی به مسکوکات این دوره بدهد. تزئین سکه با عباراتی به‌ویژه نام ائمه اطهار؛ بخش قابل توجهی را به‌خود اختصاص داد. اگرچه هنر دوره صفوی در زمینه‌های مختلف تداوم هنر دوره‌های پیشین، تیموری و ایلخانی، بود، اما پادشاهان صفوی که بعضی از آنان چون شاه اسماعیل، شاه طهماسب و شاه عباس دستی در هنر داشته‌اند، با حمایتی که از هنرمندان نمودند (ر.ک: ولش، ۱۳۸۵: ۲۴-۲۳، ۲۳۹-۱۸۹؛ فلسفی، ۱۳۶۹: ۲/ ۴۰۷-۳۷۳)، در ترویج هنر و تشویق هنرمندان به آفرینش آثار هنری، به‌ویژه کمیت و کیفیت نقوش و تزئین سکه‌های این دوره؛ مؤثر بودند. چنانچه شاه اسماعیل اول صفوی در جنگ چالدران آنقدر نگران سلامتی بهزاد و شاه محمود خوشنویس مورد علاقه‌اش بود که آن‌ها را در غاری امن جای داد (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۲۵). شاه طهماسب «نقاشان و خطاطانش را غرق توجه و ثروت کرد» و هنرمندان وی «اغلب از حمایت بی- نظیری برخوردار گشتند.» (ولش، ۱۳۸۵: ۲۳). در این دوره، همایون گورکانی پناهنده در

ایران، هنگام بازگشت به هند تعداد زیادی هنرمند و اهل قلم را با خود به آن سرزمین برد (همان: ۲۷) که موجب نفوذ هنر ایرانی در هند گردید. شاه عباس اول نخستین سلطانی بود که شاگردانی را به هزینه دولت به روم فرستاد تا نقاشی ایتالیایی فرا گیرند (پیگولوسکایا، ۱۳۵۴: ۶۲۴). کیفیت و زیبایی تزیین سکه‌ها با استفاده از خط فارسی و به‌کارگیری جملات موزون موجبات توجه سلاطین گورکانی به این شیوه شد. بسیاری از مسکوکات سلاطین گورکانی هند صرف‌نظر از اختلاف مذهبی، با روش و اسلوب مسکوکات صفوی ضرب شده‌اند (شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۴۳). آنچه مسلم است یکی از جلوه‌های زیبایی سکه‌های صفویان، خط خوش هنرمندان است که اشعار زیبا و نام و القاب شاهان و آیات قرآن مجید و محل ضربخانه و سال ضرب را با هنرمندی نقش نموده‌اند (قائینی، ۱۳۸۸: ۹۱؛ سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۷۹: ۲۴۴). نوشته شدن عناوین و القاب به صورت اشعار فارسی از زمان شاه عباس ثانی یکی از ابداعات و نوآوری‌های جالبی است که در سکه‌های ایرانی پیش از صفویه سابقه نداشته است (سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۴، ۲۸۱). از آن‌جا که ضرب سکه در هر دوره ابعاد مختلفی از جامعه را بازتاب می‌دهد، مسکوکات رایج دوره صفوی به‌نحوی شایسته بیانگر و تبیین‌کننده این موضوع بوده‌اند. بررسی نقوش و خطوط و شعائر به‌کار رفته بر روی سکه‌های صفویه حاوی اطلاعات بسیار سودمندی در زمینه آداب و رسوم و فولکلور و خط و زبان و هنر و هنرمندان این دوره است. هنر این دوران را در سایه بینش سنتی نسبت به هستی و جهان به‌معنای اعم کلمه می‌توان شناخت. تشیع به‌عنوان مذهب رسمی دولت صفویه توانست افزون بر متحد ساختن اقوام ایرانی، در هنر نیز ریشه یابد و کلام الهی و نقوش اسلیمی را هنرمند با هنر قدسی بر روی سکه متجلی سازد. هنرمند، تزیین روی سکه را با نام ائمه (علیهم‌السلام) آغاز می‌کرد و سپس با تغییراتی در فرم حروف و از تکرار حرف «ع» نام حضرت علی (ع)، گلی زیبا را در مرکز سکه و با ادامه حرف «ی» قاب‌بندی در سکه، و سرانجام گل‌های اسلیمی را در سطح سکه پدید می‌آورد. آن‌گاه القاب و عناوین را در میان پیچ‌وتاب‌های آن جای می‌داد و هنرمند خطاط شعری فارسی از شاعر زمان را به خط نستعلیق بر سکه نقر می‌کرد و صحنه‌ی زیبایی از هنرهای دوران صفویه را در سطح کوچک سکه می‌آفرید (قائینی، ۱۳۸۸: ۹۵-۸۹، ۱۷۲).

نکته مهمی که در بررسی مسکوکات این دوره از منظر فن‌آوری ساخت سکه به‌دست می‌آید این است که در اواخر دوره صفوی به‌ویژه سکه‌های سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی چنان ظرافت و تکنیک هنری دارا هستند که نمونه‌ی آن‌ها در هیچ مقطعی چه پیش از صفویه و چه پس از این دوره دیده نمی‌شود. این موضوع در طول سال‌های سلطنت پادشاهان یادشده تکرار شده است و در بیشتر مناطق و ضرابخانه‌ها همچون اصفهان، تبریز و ایروان از کیفیت بسیار بالایی برخوردار هستند (برای ضرابخانه‌های صفوی، ر.ک: سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۴۸؛ قائینی، ۱۳۸۸: ۱۶۶-۱۱۲؛ فرح‌بخش، ۱۳۵۴: ۵۴-۱۶؛ اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۵۴-۳۹). سکه‌های بیضی شکل با کیفیت ضرب مطلوب و تقریباً مشابه، هم از نظر فرم کلی و هم از نظر نوشتار و قالب نقوش روی سکه در ضرابخانه‌های تبریز و ایروان می‌تواند دلیلی بر تبادل و تعامل اقتصادی ولایات دوره صفوی باشد. رودی متی بحثی تفصیلی درباره نظام پولی صفویه و علل و آثار کمبود سکه در ایران سده یازدهم قمری و کاهش ضرابخانه‌ها در دوره میان حکومت طهماسب و شاه عباس ثانی ارائه داده است که در این زمینه سودمند است (متی، ۱۳۹۳: ۱۱۸-۸۹). نکته‌ای که در خصوص زیبایی هنری و کیفیت سکه‌های دوره شاه سلطان حسین دریافت می‌شود آن است که احتمالاً دولت وی از پشتوانه مناسب اقتصادی و ثبات سیاسی برخوردار بوده است و شکست او در برابر افغانه به عوامل دیگری از جمله ویژگی‌های شخصیتی (ر.ک: لکه‌پارت، ۱۳۶۸: ۵۰-۴۰) و ناتوانی او در مدیریت حوادثی که در سال‌های آخر سلطنت وی در کشور رخ داد؛ مربوط می‌شود (ر.ک: همان: ۸۰-۱۹؛ متی، ۱۳۹۳: ۲۴۲-۲۰۳). نکته اساسی در بررسی نقوش سکه‌های دوره صفوی، ارتباط مضمونی و مفهومی نقش‌های به‌کار گرفته شده بر روی قالی‌ها و از همه مهم‌تر تصاویر برجای مانده از نگارگران دوره صفوی است. هر چند به‌طور قطع نمی‌توان نقش فیل و یا سایر حیوانات به‌کار گرفته شده بر روی سکه‌ها را صرفاً مرتبط با تقویم و یا مسایل اقتصادی و... دانست، بلکه نقش‌های استفاده شده ریشه در افکار و سابقه ذهنی و تاریخی جامعه‌ی ایرانی داشته است. وجود تصاویری چون حمله شیر به گاو، فیل و اسب در حال حرکت و غیره، می‌تواند متأثر از نقوش تخت‌جمشید، شاهنامه فردوسی و دیگر آثار باشد.

۳-۱- نقوش هندسی

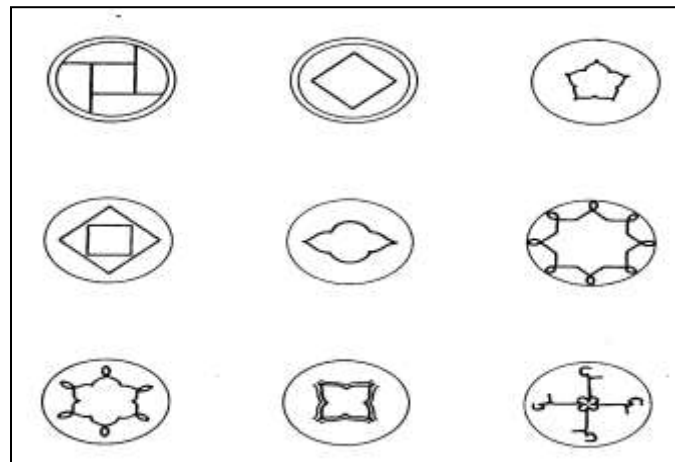
با نگاهی اجمالی به سیر دگرگونی نقوش مسکوکات ضرب‌شده در حکومت‌های استقرار یافته در فلات ایران به‌نظر می‌رسد که نقوش هندسی سابقه و کاربرد چندانی در تزئین سکه‌های پیش از اسلام نداشته است. با گسترش اسلام در ایران و شکل‌گیری سلسله‌ها در ایران دوره اسلامی، استفاده‌ی روبه‌رشدی از نقوش هندسی و به‌صورت محدود تزئین مسکوکات با نقوش حیوانی و تصاویر انسانی به‌کار بسته می‌شود (درباره تصاویر انسانی در مسکوکات باستان و اوایل اسلامی، ر.ک: عقیلی، ۱۳۸۹: ۲۵۷-۱۸۱). گذشته از مفهوم و نگرش هنرمندان و جامعه اسلامی که نقوشی همانند دایره، مربع، لوزی و ... برای تزئین سکه‌ها به‌کار می‌گرفتند، این موضوع که در دوره اسلامی محدودیت به‌کارگیری نقوش انسانی بر روی سکه وجود داشت؛ به‌نوعی جدای از مفهوم کلی نقش در میان جوامع بوده و در جامعه ایران اسلامی وجه مذهبی آن را پررنگ می‌نماید. در عصر صفوی استفاده از نقوش هندسی بر روی سکه‌ها مورد توجه هنرمندان قرار گرفت که در این میان از خطوط دایره به‌صورت خطوط ممتد و نقطه‌چین در مقایسه با سایر نقوش بیشتر استفاده شد. البته تکرار برخی نقوش هندسی حکومت ایلخانی و تیموری بر روی سکه‌های این دوره نیز تداوم یافت. استفاده از قالب بیضی برای ساخت مسکوکات رایج برای اولین بار بر روی سکه‌های این دوره مشاهده می‌شود (انجمن سکه‌شناسی آمریکا: ۴۸-۲۱۱-۱۹۲۲). استفاده از نقوش زنجیره به‌صورت سه خط افقی که بر روی سکه‌های جهان‌شاه قره‌قویونلو (موزه دیوید کپنهاک دانمارک: ۷-۵۵۵-۲۶-۷) و اوزون حسن آق‌قویونلو (همان‌جا: ۱۲۷-۲۹-۲۰۳-۲-۱۵) استفاده شده، در دوره شاه اسماعیل اول صفوی تکرار گردید (همان‌جا: ۲۰۳-۲-۱۵). تصویر سکه شاه اسماعیل اول (همان‌جا: ۳۴۹-۴-۱۵) که بر اساس الگوی سکه سلطان حسین بایقرا (همان‌جا: ۳۴۱-۲۳-۲۳) طراحی و ضرب شده، در چهار طرف پشت سکه به‌جای استفاده از اسامی و القاب خلفای راشدین، اسم ائمه اطهار در چهار طرف حاشیه سکه نوشته شده است. نقش ستاره ایرانی‌نقرشده بر روی سکه محمد خدابنده- (www.zeno.ru #۶۴۴۴۷) نیز می‌تواند متأثر از سکه ابوسعید ایلخانی باشد. (انجمن سکه-شناسی آمریکا: ۱۱-۲۱۰-۱۹۷۲) برای نمونه دیگر می‌توان به نقش مربع که به چهار

قسمت تقسیم شده بر روی سکه‌های شاه اسماعیل اول اشاره نمود (www.zeno.ru، #۷۷۱۲۷). این طرح پیشتر بر روی سکه‌های سلطان حسین بایقرا در دوره تیموری که دارای سبک شیعی بودند با همین شکل ضرب گردیده است (انجمن سکه-شناسی آمریکا: ۴-۲۳۵-۱۹۵۹). همچنین برخی علائم خاص به‌وفور بر روی سکه‌های ایلخانی وجود دارد (همان: ۳-۱۰۸-۱۹۶۷) که بار دیگر در دوره عباس اول ادامه یافته است (www.Zeno.ru، #93237). استفاده از نقش هندسی مربع که در چهارگوشه آن مربع نیز تزیینات وجود دارد در دوره آق‌قویونلو (شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۵۱)، گورکانیان هند (همان: ۲۴۳) و نهایتاً طرح مذکور دگرباره با تغییراتی در دوره شاه اسماعیل اول صفوی مورد بهره‌برداری قرار گرفت. برخی نقوش در دوران حکومت‌های ترکمانی به‌عنوان تمغا به‌کرات بر روی سکه‌های رایج به‌کار گرفته می‌شد (ترابی، ۲۵۳۵: ۷۳، ۱۰۱، ۱۲۷). نقش مذکور در دوره طهماسب ثانی مورد استفاده قرار گرفته است (گنجینه قلعه فلک‌الافلاک لرستان، ۲۷۶۳). بررسی مسکوکات این دوره نشان می‌دهد که از نقوش هندسی به‌صورت قاب‌های دایره‌ای، مربع و غیره، و خط نسخ، بر روی سکه‌ها استفاده شده است. بیشتر سکه‌هایی که با خط نستعلیق ضرب شده‌اند، فاقد نقوش هندسی هستند. این نکته می‌تواند اشاره به اهمیت هنری خط نستعلیق و آگاهی هنرمند به این موضوع باشد. در سکه‌های شاه سلیمان، سلطان حسین و پادشاهان بعدی این سلسله پس از سقوط صفویه در ۱۱۳۵ ه.ق، اوج استفاده از خط نستعلیق همراه با به‌کارگیری نقوش گیاهی جهت تزیین هرچه بهتر مسکوکات ضرب‌شده می‌باشد. هرچند در منابع و کتاب **دارالضرب‌های ایرانی** اشاره به ضرابخانه‌های دوره صفوی شده و نمی‌توان تعداد ضرابخانه‌ها را در مقایسه با دوره‌های پیشین کم‌تر دانست، اما با توجه به سکه‌های موزه و کلکسیون‌هایی که به‌عنوان منبع پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند، این نتیجه حاصل می‌شود که ضرابخانه‌های فعال دوره صفوی (ر.ک: عقیلی، ۱۳۷۷: ۴۲۱) بیشتر در غرب و شمال غرب ایران قرار گرفته بوده‌اند. در این میان هر کدام از ضرابخانه‌ها دارای نشان خاص خود بود که در داخل آن نشان، نام ضرابخانه نوشته می‌شد.

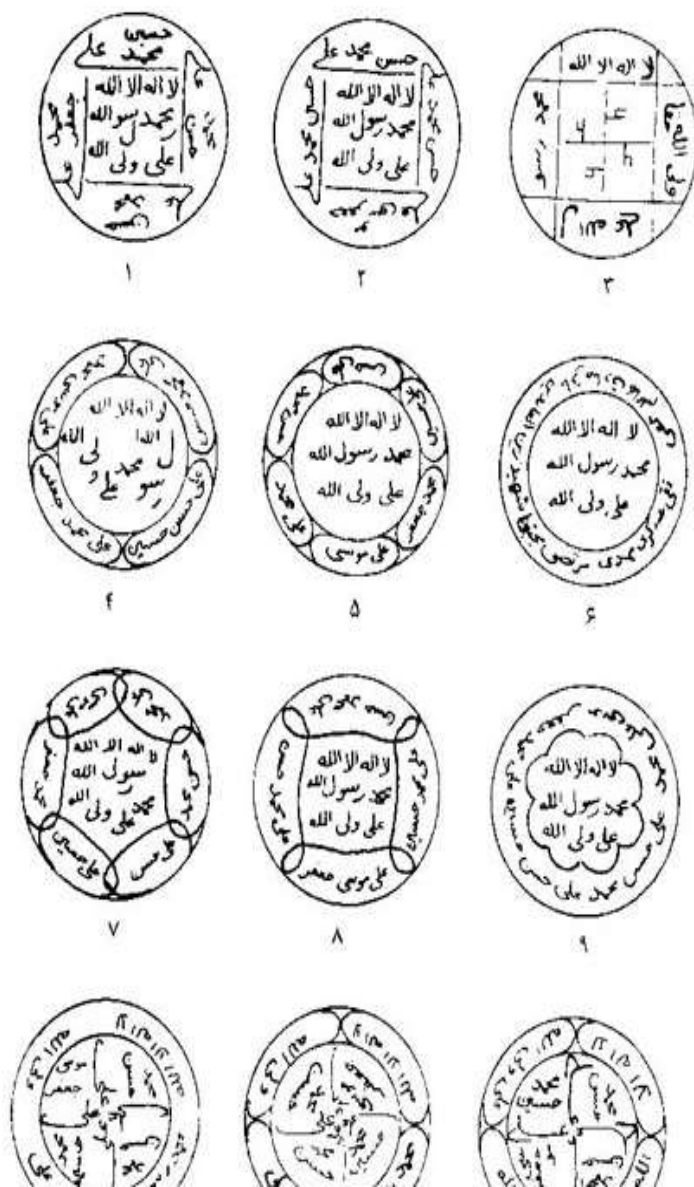
علامت برخی ضربخانه‌های دوره صفوی		
		
۳. ضرب ایروان	۲. ضرب ایروان	۱. ضرب کرجیان
		
۶. ضرب استراباد	۵. ضرب اردوباد	۴. ضرب نخجوان
		
۹. ضرب رویان	۸. ضرب تبریز	۷. ضرب نیشاپور

		
۱۲. ضرب ابرقو	۱۱. ضرب آمل	۱۰. ضرب نیمروز
		
۱۵. ضرب هرات	۱۴. ضرب حویزه	۱۳. ضرب حیزان

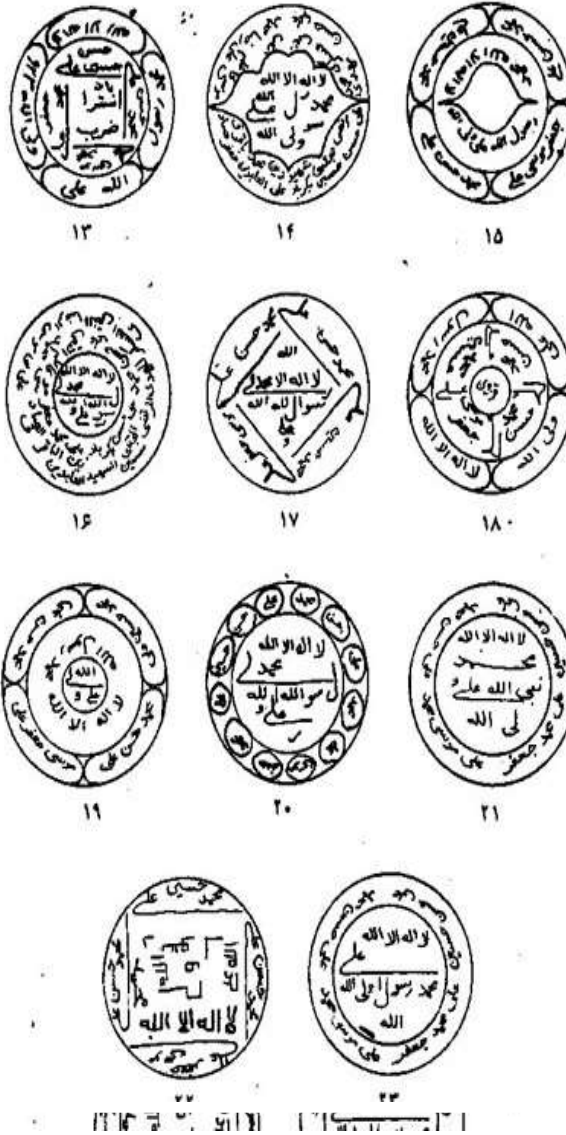
طرح‌های هندسی روی سکه‌های صفوی

منبع: قائینی، ۱۳۸۸: ۹۶

منبع: سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۵۹

منبع: سرفراز؛ آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۶۰

۳-۲- نقوش گیاهی

به‌کارگیری نقوش گیاهی در هنر ایران پیش از اسلام در فلزکاری، معماری و بر روی مسکوکات رواج داشته است. در دوره اسلامی و به‌ویژه در دوره صفوی طراحی بیشتر سکه‌های ضرب‌شده با استفاده از نقوش گیاهی بوده است. نقوش گیاهی بخش قابل توجهی از تزیینات سکه‌های این دوره را به‌خود اختصاص داد. این موضوع یکی از ویژگی‌های خاص سکه‌های دوره صفوی است. استفاده از نقوش گیاهی در پس‌زمینه نوشتار سکه‌های عصر صفوی، از یک‌طرف، هویتی خاص به سکه‌های این دوره داده و از طرفی دیگر، دلیلی بر توسعه فن‌آوری ضرب سکه در این دوره است. اگرچه در دوره‌های پیش از صفوی تزیینات نقوش گیاهی به صورت محدود در فضاهای خالی روی سکه استفاده می‌شد و خط کوفی نیز دارای تزیینات گیاهی بوده است، اما تزیینات گیاهی روی سکه‌های صفوی دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که برای نخستین بار به‌کار گرفته شده است. تأثیر ابعاد مختلف هنری جامعه صفوی؛ ضرابخانه‌ها را در استفاده از نقوش گیاهی تحت تأثیر خود قرار داد. بخشی از این نقوش، در معماری، فرش و سکه‌های دوره صفوی مشترک است که به نام گل شاه‌عباسی بر روی برخی فلوس‌های مورد استفاده، نقر شده است. این موضوع یعنی استفاده از گل‌های شش‌پر، هشت‌پر، چهارپر، سه‌پر، در تزیینات روی سکه‌های دوره صفوی به‌ویژه بر روی سکه‌های شاه عباس اول، شاه سلیمان (www.zeno.ru #۲۱۲۴۸)، سلطان حسین (www.zeno.ru #۱۸۹۹۸) تجلی تکامل هنر این دوره در ابعاد مختلف است.

نقش گل شاه‌عباسی مشترک روی سکه و فرش‌های دوری صفوی (شاه عباس اول)

منبع: *Journal of the oriental numismatic society*, no. 214 (winter 2013), 16.

برخی نقوش گیاهی روی سکه‌های دوره صفوی

تصویر (۵)

تصویر (۴)

منبع: تصویر ۱: www.dnecoins.comIslamic.asp; تصویر ۲: www.zeno.ru-۱۸۹۹۸#؛ تصویر ۳: موزه قلعه فلک‌الافلاک خرم‌آباد؛ تصویر ۴: www.zeno.ru-۱۱۵۴۰۴#؛ تصویر ۵: انجمن سکه‌شناسی آمریکا-۱۰-۱۹۵۱.

۳-۲-۱- سرو

درخت سرو رمز جاودانگی و نامیرایی است (صبا، ۱۳۸۴: ۱۷۰/۳). در ایران بر اساس باورها و عقاید سنتی، برخی درختان دارای قداست و اهمیت خاصی بوده و این باور از دیرباز تا کنون تداوم داشته است. دخیل بستن به درختان خاص مؤید این موضوع است. در تصاویر دو پلکان بزرگ کاخ آپادانا در تخت جمشید، درخت سرو بیشترین نقوش را به خود اختصاص داده است. به نظر می‌رسد که همیشه بهاری و خرمی تصور مشترک پیش از اسلام و پس از آن بوده است. طبق عقاید باستانی، سرو نماد فناپذیری و مربوط به ایزد اهورامزدا و حتی شخص زردشت است. براساس شواهد و مدارک موجود، درخت سرو هم اکنون در میان زردشتیان دارای احترام خاصی است. استفاده از نقش درخت سرو بر روی سکه‌های دوره صفوی با توجه به سیاست مذهبی حکومت صفوی و مهاجرت زرتشتیان به خارج از کشور نمی‌تواند متأثر از نگاه زرتشی باشد. به احتمال، نخل عزاداری که از نشانه‌های سوگ محرم به شمار می‌رود تقریباً به شکل سرو (نماد آزادگی) ساخته می‌شود و مردم آن را در مراسم آیینی- مذهبی و دسته‌های عزاداری در ایام سوگواری مذهبی می‌آریند و به نام تابوت شهیدان دینی در گذرگاه و محله‌ها می‌گردانند (زارع‌زاده؛ پورمند، ۱۳۸۸: ۸۸). نمونه‌هایی از شکل درخت سرو در بقعه‌ی شیخ داد بر مزار آقاعلی عارف متوفی ۵۰۹۹۳.ق و درگاه ورودی مسجد سهل بن علی در یزد موجود است. با توجه به صبغه مذهبی حکومت صفوی و شکل-

گیری بسیاری از مناسبت‌های مذهبی در دوره آل بویه و صفویه و ادامه‌ی این آیین‌ها تاکنون، گذشته از سایر برداشتها و نگاه‌هایی که به سرو وجود دارد، احتمالاً در ارتباط با نشانه‌های عزاداری محرم و عاشورا استفاده شده است.

۳-۳- نقوش حیوانی

با نگاهی اجمالی به مسکوکات اولیه در دوره حکومت‌های ایران باستان مشخص می‌شود که نقوش حیوانی از جمله نخستین نقوش به کار گرفته شده جهت تزیین مسکوکات ایرانی بوده و در مقایسه با سایر نقوش هندسی و گیاهی تقریباً کاربرد بیشتری داشته است (سکه‌های هخامنشی، اشکانی و...). این موضوع در دوره هخامنشی، اشکانی و ساسانی با نقش کماندار، تصویر ارشک بنیانگذار پارتیان و در سکه‌های ساسانی با نقر تصویر شاه ساسانی و دو نفر ملازم آتشگاه در پشت سکه به اوج خود می‌رسد. در دوره اسلامی اگرچه تصویر انسان به دلایل مذهبی تقلیل یافت، اما در دوره ایلخانی بار دیگر در قالب تصاویر حیوانی و انسانی رونقی خاص یافت. در دوره صفوی نیز استفاده از نقوش حیوانی تداوم یافت. هرچند همه‌ی تصاویر و نقوش دوره تیموری و ایلخانی ادامه نیافت؛ اما بسیاری از نقوش برای نخستین بار بر روی سکه‌های صفویان ظاهر گشت. نقوش حیوانی این دوره که همچون حکومت‌های پیشین بر روی فلوس‌های مورد استفاده نقر می‌شد، با سلسله‌های پیش از خود تفاوت دارد؛ به این صورت که تقریباً بیشتر تصاویر و نقوش به کار گرفته شده منشاء ایرانی دارد و به نوعی از اصالت و هویت در جامعه ایرانی برخوردار است. هرچند کاربرد آن‌ها را نمی‌توان به همان مفهومی دانست که در پیش از ظهور اسلام در ایران جاری بود. اما از آنجایی که ریشه‌یابی و فهم آن‌ها در گستره جغرافیایی حوزه فرهنگی ایران است دارای وجه تمایز با نوع نگاه و برداشت ایلخانان و مغولان است. گرچه ایلخانان و تیموریان حاکمان ایرانی شده و تحت تأثیر فرهنگ و دیوانسالاران ایرانی قرار گرفتند، اما نگاه آن‌ها به گذشته خود و تسامح و تساهل مذهبی‌شان، در انتخاب و بازتاب نقوش روی سکه‌های ضرب‌شده‌ی آنان مؤثر بود. از جمله‌ی مهم‌ترین نقوش می‌توان به خرگوش (ترابی، ۱۳۵۰: ۲۳۴)، تصویر گاو (همان: ۲۳۹)، تصویر نهنگ (همان: ۲۰۰)، گوزن شاخدار (همان: ۲۰۷)، شیری که به آهو حمله می‌کند (همان: ۲۲۱)، اسب (همان: ۲۳۵)، تصویر

میمون یا بچه (همان: ۱۹۰)، تصویر گاوماهی (قائینی، ۱۳۸۸: ۱۰۳)، گوسفند (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۸۴)، شیر و خورشید (شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۶۳؛ قائینی، ۱۳۸۸: ۱۰۱)، طاووس (شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۶۱؛ قائینی، ۱۳۸۸: ۹۷، ۱۰۲)، بز (حبیبی، ۱۳۸۱: ۱۱۸)، فیل، خرچنگ، موش، شتر، آهو و پرند (قائینی، ۱۳۸۸: ۹۷) اشاره کرد. افزون بر این نقوش حیوانی، همچنین بر روی سکه‌های مسی دوره صفویه اشکال انسان، شمشیر و خورشید نیز دیده شده است. (همان: ۹۷؛ ترابی، ۱۳۵۰: ۲۳۱) هنوز نمی‌توان درباره‌ی استفاده از نقوش حیوانی در دوره صفوی بر روی سکه‌های رایج (فلوس‌ها) اظهار نظر قطعی نمود. چرا که در مواردی چه براساس صور فلکی و چه به استناد تقویم حیوانی به‌کار گرفته شده در دوره صفوی تناقضاتی مشهود است. به هر ترتیب با عنایت به تمرکز ساختار سیاسی و اقتصادی دوره صفوی، شباهت‌های زیاد و نزدیک بین ضربخانه‌های این دوره وجود داشته است. برای مثال ضربخانه‌های ایروان و تبریز از لحاظ نوع نوشتار و فرم کلی مسکوکات ضرب‌شده دارای ویژگی‌های مشترکی هستند. یا این‌که ضربخانه‌های جنوب غربی ایران (خوزستان فعلی: حویزه، شوشتر و...) بسیار به هم شباهت دارند. از همه مهم‌تر این‌که یکپارچگی متون روی سکه‌ها می‌تواند اشاره به این موضوع داشته باشد که ضربخانه‌های دوره صفوی دارای راهبرد خاصی بوده که از مرکز هدایت می‌شده‌اند. در مورد استفاده از نقوش حیوانی بر اساس صور فلکی و تقویم حیوانی، این موضوع روشن است که در صورت مصادف بودن یک سال به نام یک حیوان، تا ۱۲ سال دیگر نمی‌بایست این حیوان تکرار شود. این در حالی است که در بسیاری از سنوات پادشاهی حکمرانان صفوی حتی در طول یک سال دو نوع حیوان بر روی سکه ظاهر گردیده است. با این توضیح و با توجه به این‌که برخی از نقوش در هیچ کدام از تقویم‌های رایج وجود ندارد، می‌توان استنباط نمود که استفاده از نقوش را متأثر از قداست و سوابق تاریخی و ادبی در اذهان عمومی جامعه و هنرمندان دانست، به‌طوری که ترسیم نقش شمشیر ذوالفقار تجلی و اشاره به عشق به تشیع و امام علی (ع) است. یا نقش آهو هم از منظر زیبایی‌شناختی و وقار حیوان مذکور قابل بررسی است یا این‌که می‌تواند اشاره به داستان آهو و امام رضا (ع) باشد.

۳-۳-۱- شیر و خورشید

بر روی تعداد زیادی از سکه‌های دوره صفوی تصاویری به شکل شیر و خورشید طراحی شده است. در کهن‌ترین تصاویر، شیر مربوط به پرستش خورشید- خدا بود. شیران نیز نگهبانان نمادین پرستشگاه‌ها و قصر بودند و تصور می‌رفت درنده‌خویی آن‌ها موجب دور کردن تأثیرات زیان‌آور می‌شود (هال، ۱۳۸۳: ۶۱). شیر مظهر عظمت و قدرت دستگاه حکومتی بود و در اغلب موارد برای نشان دادن شوکت و جلال سلطنت و قدرت پادشاهان استفاده می‌شده است (حیبی، ۱۳۸۱: ۱۲۰). شیر نماد قدرت الهی، نیروی مافوق انسانی است (صبا، ۱۳۸۴: ۲/۱۶۳). شیر و اسب مظهر قدرت و نیرو، و هر دو مظهر و نماینده خورشید بودند. از سویی در آیین مهری، خورشید مظهر خداوند و شیر نشانه قدرت و اقتدار و هر دو به نوعی به شاهان مربوط بوده‌اند (قائینی، ۱۳۸۸: ۱۰۰). شیر و خورشید در ایران در تصویر میترا (= مهر) با سر شیر با یکدیگر دیده می‌شود. ماری که شش بار به دور آن پیچیده است، نماد راه خورشید از طریق کسوف است و مهر در این جا، کره ماه خورشید است. منشاء شیر و خورشید احتمالاً از ایران نشأت گرفته و از آن جا حدود سده چهارم به هندوستان و چین و در سده پنجم وارد ژاپن شده است (هال، ۱۳۸۳: ۶۲-۶۳). بر روی این موضوع و پیشینه‌ی استفاده از شیر و خورشید در ایران، افرادی نظیر سعید نفیسی و احمد کسروی تحقیقات مفصلی انجام داده‌اند. کسروی؛ وجود شیر و خورشید را در ایران برگرفته از شیر و خورشید منقوش روی سکه‌های غیاث‌الدین کیخسرو پسر علاء‌الدین کیقباد می‌داند. این سکه‌ها در شهر قونیه پایتخت سلجوقیان روم و با نام المستنصر بالله خلیفه عباسی ضرب شده‌اند (کسروی، ۱۳۵۲: ۱۰۶-۱۰۱؛ نیز ر.ک: سرافرازی، ۱۳۸۹: ۵۱). افزون بر این- که یکی از زیباترین نقش‌های شیر و خورشید نقشی است که مربوط به دوره پیش از مغول و در اواخر دوره سلجوقی در یک قطعه از مجموعه کاشی مربوط به امامزاده یحیی ورامین است که اکنون در موزه لوور پاریس نگهداری می‌شود. خورشید نماد پیامبر (ص) در قسمت پشت و شیر نماد علی (ع) در سمت جلو است و آن را نماد شیعه می‌دانند (خزایی، ۱۳۸۰: ۳۹). در ادبیات نیز این مسأله مشهود است. مولوی در شعر معروفش حضرت علی (ع) را شیر حق معرفی می‌نماید. «در یک سکه مربوط به اوایل دوره‌ی قاجار که در سال ۱۲۱۰ هجری

در تهران ضرب شده است، روی نقش خورشید کلمه‌ی «یا محمد» و روی نقش شیر کلمه «یا علی» نوشته شده است (رایینو ۱۳۵۳: ۱۴۲). به‌رغم این‌که شیر و خورشید جایگاه خاصی در تاریخ و فرهنگ ایران دارد، اما تاکنون بر اساس مستندات و منابع موجود، سکه‌ی غیاث‌الدین کیخسرو قدیمی‌تر از صفویان بوده و سکه‌های ضرب شده در ایران متأثر از سلجوقیان بوده است. بدیهی است چنانچه هدف سلجوقیان در استفاده از این نقش مشخص شود ممکن است گفته‌ی جیمز هال در خصوص منشاء ایرانی داشتن آن به اثبات برسد. «در نزد ایرانیان، شیر نشان هیبت و قدرت و غلبه، و خورشید بر پشت آن نشان طلوع قدرت بوده است.» (سرافرازی، ۱۳۸۹: ۵۱) به هر روی، شیر و خورشید در ارتباط با مفاهیمی چون سلطنت و قدرت الهی به‌کار گرفته شده است. با توجه به ساختار مذهبی حکومت صفوی احتمالاً به‌کارگیری نقش شیر و خورشید بر روی سکه‌های این دوره بیش‌تر صبغه‌ی مذهبی داشته است.

۱، ۲، ۳. (تصویر شمشیر) (ذکاء، ۱۳۴۴: ۱۵)

۴. (تصویر شیر و خورشید) (عکس: رایینو، ۱۳۵۳: ۱۴۲)

۳-۳-۲- اسب

اسب؛ مظهر پاکی، نجابت، آزادی، اندام زیبا، حرکت، سرعت، نیرومندی، خیره‌سری و سرسختی است (حبیبی، ۱۳۸۱: ۱۱۸). اسب سفید یا طلایی در اساطیر ایران شکلی از تیشتر (آورنده آب)، نشانه مردی و نیرومندی است و سوارکار حامل پیام است (صبا، ۱۳۸۴: ۲/۱۳۰-۱۳۱). نقش اسب ریشه در فرهنگ ایران پیش از اسلام داشته و در دوره اسلامی نیز مورد استفاده قرار گرفته است. مغولان برای پیش‌گویی آینده از اسب استفاده می‌کردند (اشپولر، ۱۳۷۴: ۱۷۷). با توجه به این‌که نقش اسب بر روی سکه‌های توراکیناخاتون و کیوک و در دوره پس از سقوط حکومت ایلخانی توسط حکومت صفوی چه در نگارگری و چه بر روی مسکوکات مورد بهره‌برداری قرار گرفته است و در دوره حکومت آن‌ها به نوعی مسائل نظامی اهمیت داشت، بنابراین ممکن است استفاده از نقوش اسب بر روی سکه‌های صفوی در معنای واقعی آن و نشانی از جنگاوری و آمادگی نظامی آن‌ها داشته باشد.

(مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۴۷)

۳-۳-۳- بز

بز؛ نماد رهایی، آزادی، معصومیت و رب‌النوع ماه است. همچنین نقش بز به عنوان نماد قدرت و باروری شناخته شده است (حبیبی، ۱۳۸۱: ۱۱۸). در نشان‌های نجابت خانوادگی، علامت جنگجویی است که نبرد را با تعقل و سیاست و نه قدرت دینی به پیروزی می‌رساند (صبا، ۱۳۸۴: ۱۳۵). در ایران پیش از اسلام، تصویر بز به کرات بر روی سفالینه‌ها و اشیاء برجای مانده از حکومت‌های استقرار یافته در فلات ایران مشاهده می‌گردد. برای مثال بخش زیادی از تصاویر روی سفالینه‌های تپه سیلک کاشان مربوط به نقش بز کوهی است (ر.ک: ضیاءپور، ۱۳۵۳: تص ۲۰۰ تا ۲۱۴). از صورت‌های فلکی، برج جدی معادل دی است

و قدما صورت فلکی این برج را شبیه به صورت بز تصور کرده‌اند (عبدالهی، ۱۳۸۱: ۱/۱۵۵). جدای از جایگاه آن در صور فلکی، احتمالاً در صورتی که به بز کوهی اشاره شده باشد شاید چابکی و شکار آن مد نظر بوده و چنانچه به بز اهلی اشاره داشته باشد می‌تواند متأثر از اقتصاد محلی و منطقه‌ای باشد.

۳-۳-۴- گوسفند

گوسفند؛ نماد آرامی، بی‌ارادگی، سادگی، بی‌گناهی، شکیبایی، عشق و فرمانبرداری است (صبا، ۱۳۸۴: ۱۸۷/۲). در متون فارسی، گوسفند به هیأت و شکل‌های متفاوتی گاه به صورت کاملاً طبیعی و تنها از جنبه‌ی حیوانی مورد توجه واقع شده است و گاه به عنوان قربانی. همچنین تعداد گوسفند نماینده میزان ثروت است (عبدالهی، ۱۳۸۱: ۹۸۸/۲). این حیوان نخستین صورت از جمله صورت‌های فلکی بر منطقه‌البروج قرار دارد و برج حمل است (همان: ۹۶۶). استفاده از نقش گوسفند بر روی سکه احتمالاً براساس تقویم ترکی-مغولی و صور فلکی در این دوره باشد که البته وجود مقام و جایگاه منجم‌باشی در دوره صفوی این موضوع را تقویت می‌کند.

۳-۳-۵- فیل

فیل؛ نماد آرامش، وقار، احتیاط، اعتدال، تحمل، تنومندی، صبر، طول عمر و قدرت است (صبا، ۱۳۸۴: ۱۷۱/۲). فیل چه در میدان جنگ و چه در مواقع معمولی از قبیل سفر و شکار، به عنوان یکی از ابزار تجمل و نشان‌دهنده شکوه و جلال، به شمار می‌رفته است (عبدالهی، ۱۳۸۱: ۷۱۸/۲). فیل در سراسر مشرق زمین، به عنوان یک نماد دینی و فیلان را نماد حاکمیت، عقل سلاطین و نیروی اخلاقی و روانی می‌دانستند (هال، ۱۳۸۳: ۷۷). اگر چه نمی‌توان حکومت صفوی را دولتی نظامی صرف دانست، اما شکست دشمنان ایران در غرب و شرق و تثبیت قلمرو سرزمینی ایران بی‌گمان مرهون توجه و نبوغ نظامی پادشاهان صفوی بوده است. استفاده از نقش و تصویر فیل در نگارگری و مسکوکات این دوره می‌تواند نشانه به‌کارگیری فیل در ارتش صفوی، اشاره به داستان فیل سفید در شاهنامه فردوسی و نماد قدرت و حاکمیت امپراتوری باشد.

۳-۳-۶- نهنگ

نهنگ؛ نماد احساسات تند، بزرگی، تنومندی، شهوت، فریکاری، نیروی تعقل و تفکر است (صبا، ۱۳۸۴: ۱۹۷/۲). این حیوان در ادبیات فارسی رمز قدرتمندی و عظمت جثه و شجاعت است (عبدلهی، ۱۳۸۱: ۱۱۵۵/۲). چون مسکن او دریاست مسلماً دستیابی به آن دشوارتر است. به همین جهت شکست دادن نهنگ، نشان پیروزی بر خشکی و دریا (بر و بحر) است (همان: ۱۱۱۵). بر روی برخی سکه‌های پادشاهان گورکانی هند و سلاطین عثمانی همزمان با دوره صفوی، به عنوان پادشاه بر و بحر اشاره شده است. با اندکی تفاوت، حاکمان صفوی تصویر نهنگ را که احتمالاً می‌تواند به همین مفهوم مورد بهره‌برداری قرار گرفته باشد، مورد استفاده قرار داده‌اند. بنابراین می‌توان چنین استنباط نمود که در دوره صفوی استفاده از نهنگ به همان مفهومی است که سلاطین عثمانی و گورکانی استفاده نموده‌اند. آن‌ها از نقش و تصویر این حیوان به مفهوم شکست‌ناپذیری و قدرت امپراتوری استفاده نموده‌اند.

سکه زد از فضل حق بر سیم و زر پادشاه بحر و بر فرخ‌سیر

سلطان البرین و خاقان البحرین السلطان بن السلطان

سکه گورکانیان هند سکه سلاطین عثمانی (۱۱۸۷)

عکس: گنجینه قلعه فلک‌الافلاک

۳-۳-۷- آهو

آهو؛ نماد اندام زیبا، خوراک لذیذ، ظرافت و وقار است (صبا، ۱۳۸۴: ۲/ ۱۲۸). کلمه آهو از صفت اوستایی aasu به معنی تیزرو گرفته شده است (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۱/ ۲۷). در مضمون احادیثی که به آهو مربوط می‌شود اغلب به رفق و مدارا نسبت به این حیوان توصیه شده است (همان: ۲۸). تصویر آهو در بسیاری از نقاشی‌های دوره صفوی در مناظری که بیشتر از منظر طبیعت‌گرایی و زیبایی‌شناختی ترسیم شده، به چشم می‌خورد. به هر حال کاربرد تصویر آهو احتمالاً به‌جهت زیبایی خاص این حیوان بوده است.

۳-۳-۸- شتر

شتر؛ نماد احتیاط، استقامت، بارکشی، تعلیم‌پذیری، ثبات قدم، حيله‌گری، حماقت، حمل و نقل، خستگی‌ناپذیری، دوراندیشی، فرمانبرداری و متانت است (صبا، ۱۳۸۴: ۲/ ۱۶۳). در متون اوستایی به ویژه در یشت‌ها چندین بار از شتر نام برده شده است. این حیوان در اوستا، «اوشتره» یعنی شتر نر نامیده شده است (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۱/ ۴۸۹). از شتر به عنوان ثروت و تجمل هم یاد شده است (همان: ۴۹۱). این حیوان نمونه‌ی اعتدال و میانه‌روی و نیز نمونه‌ی فروتنی است. زیرا که بر اساس رسالات مربوط به حیوانات، شتر بر زمین زانو می‌زند تا بار را بر او حمل کنند. بر روی مسکوکات رومی، شتر نماد عربستان است (هال، ۱۳۸۳: ۶۱). استفاده از نقش شتر بر روی سکه‌های دوره صفوی با توجه به ارتباطات و مبادلات اقتصادی با کشورهای اطراف و احتمالاً به‌جهت رواج و پذیرش مسکوکات در مناطق غیر ایرانی بوده است.

۳-۳-۹- گاو

گاو؛ در اساطیر ایران، نماد باران، طوفان، توانمندی، ثروت، حاصلخیزی و خلاقیت است (صبا، ۱۳۸۴: ۱۸۱). در معنی نمادین؛ در معنی منفی نماد بی‌دقتی، بی‌عاطفگی، حماقت و غرور است. در معنی مثبت معنایی همچون باروری، پایداری، ثروت، حاصلخیزی و... دارد (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۲/ ۸۸۶). گاو (ثور)، دومین صورت فلکی از منطقه جانوران البروج است (همان). همچنین گاو در اساطیر ایران نماد ماه است و با باروری زمین ارتباط دارد. در

اسطوره آفرینش جهان به اعتقاد ایرانیان باستان، نخستین حیوان جهان «گاو یکتا آفریده» رنگش سفید و مثل ماه تابان بود (دادور؛ مبینی، ۱۳۸۷: ۱۱۸). در آیین میترا گاو که مظهر ماه و زمستان است به دست مهر، مظهر خورشید و تابستان کشته می‌شود و در نتیجه نباتات متعدد می‌رویند. در آثار باستانی نقش گاو که بر شیر فائق آمده دیده می‌شود (قائینی، ۱۳۸۸: ۱۰۲-۱۰۰). اهمیت و جایگاه گاو در فرهنگ ایرانی و انگیزه قوی هنرمندان در دوره اسلامی و به‌ویژه در دوره صفوی، به دلایل فوق در به‌کارگیری نقش و تصویر گاو بر روی مسکوکات می‌تواند مؤثر باشد. درباره نقش طاووس، ماهی و گاوماهی نیز عقایدی وجود دارد که می‌توان پی‌گیری کرد (ر.ک: همان: ۱۰۴-۱۰۲).

سکه مورخه ۱۰۵۴ ه.ق (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۱)

جدول تطبیقی سکه‌های دوره ایلخانی، تیموری و صفوی

ردیف	نقوش روی سکه	ایلخانی و تیموری	مشترک	صفوی
۲۱	خرچنگ			*
۲۲	موش			*
۲۳	شتر			*
۲۴	آهو			*
۲۵	مربع		*	
۲۶	مستطیل		*	
۲۷	لوزی		*	
۲۸	دایره زنجیر		*	
ردیف	نقوش روی سکه	ایلخانی و تیموری	مشترک	صفوی
۱	شیر		*	
۲	خرگوش		*	
۳	ماهی		*	
۴	فیل		*	
۵	طاووس		*	
۶	گراز	*		
۷	روباه	*		
۸	پرنده (مرغ)		*	

۲۹	اسلیمی	*		۹	غاز	*	
۳۰	گل هشت‌پر	*		۱۰	فلامینگو	*	
۳۱	گل شش‌پر	*		۱۱	شیر و خورشید	*	
۳۲	سرو	*		۱۲	ستاره داوود	*	
۳۳	محراب	*		۱۳	اسب	*	
۳۴	هلال ماه و خورشید	*		۱۴	گاو	*	
۳۵	بیضی			۱۵	نهنگ	*	
۳۶	ستاره ایرانی	*		۱۶	گوزن شاخدار	*	
۳۷	پنج ضلعی	*		۱۷	شیر / آهو	*	
۳۸	گل پنج‌پر	*		۱۸	تصویر انسان	*	
				۱۹	بز	*	
				۲۰	گوسفند	*	

۴- نتیجه‌گیری

پیدایش حکومت صفوی از منظر سیاسی، نقطه عطفی در تاریخ ایران دوره اسلامی است. صفویان موفق به تشکیل دولتی شیعی مذهب شدند که تشیع را نسبت به سایر فرقه‌ها به چنان قدرت و جایگاهی ارتقاء دادند که سایر مذاهب در برابر آن از رونق افتادند. تشکیل این دولت با تمایلات شیعی بر ابعاد گوناگونی از جامعه‌ی ایرانی تأثیر گذاشت. عصر صفویه به‌ویژه در زمینه تغییرات پدید آمده بر روی مسکوکات آن، دوره‌ای خاص است. گذشته از این که بر روی برخی مسکوکات رایج ابتدای این دوره نقوش و شعائر اهل تسنن ظاهر گشت، اما قوالب و شعائر مسکوکات دوره ۲۲۸ ساله‌ی حکومت صفویان تحت تأثیر ایدئولوژی شیعی قرار گرفت. تغییرات ایجاد شده خاص عصر صفوی است و در ادوار پیش با این ویژگی مسبوق به سابقه نبود. از آنجایی که نمی‌توان تزیینات و شعائر این دوره را

بی‌ارتباط با هنر حکومت‌های پیشین دانست، اما آن‌چه بر روی سکه‌های این دوره ظاهر گردید نوعی بلوغ هنر سکه‌زنی است و هویت ناب ایرانی-اسلامی با به‌کارگیری خط و تزیینات گیاهی و نقوش حیوانی جدید در آن تجلی پیدا نمود. در دوره صفوی به دلیل تمرکز شدید در ساختار سیاسی و اقتصادی حکومت و تحت کنترل بودن ضرابخانه توسط دولت مرکزی، اجازه ضرب مسکوکات به شیوه اهل تسنن داده نشد. این موضوع بر خلاف دوره ایلخانان و تیموری و حتی دوره ترکمانان بود؛ چرا که تسامح و تساهل مذهبی دوره ایلخانی چنان بود که برخی مسکوکات به‌عنوان سیمای جامعه ایرانی، ابزاری برای بازتاب و تبلیغات ادیان غیر اسلامی گردید. بسیاری از حکمرانان ایلخانی، تیموری و ترکمان مسکوکاتی به سبک اهل تسنن و تشیع ضرب می‌نمودند و کلمات و واژه‌های مختلفی به رسم‌الخط ایغوری و عربی بر روی سکه‌های این سلسله‌ها نقر گردید. نوع شعائر مذهبی با الگوی دوره صفوی در زمان افشاریه و دوره زندیه تکرار و افزون بر این تا کنون سکه‌هایی با شعائر اهل تسنن در دوره اخیر گزارش نشده است. بدین ترتیب می‌توان سیر موفقیت سیاست مذهبی سلاطین صفوی در قلمرو جغرافیایی ایران امروزی و تقلیل پیروان اهل تسنن و در نهایت پذیرش تشیع را در میان بیشتر مردم ایران با توجه به شعائر مذهبی روی سکه‌ها مشاهده نمود.

منابع و مأخذ

- اسماعیلی، صغری (۱۳۸۵)، *سکه‌ها و مهرهای دوره صفوی*، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۴)، *تاریخ مغول در ایران*، ترجمه محمود میرآفتاب، چاپ پنجم، تهران، علمی و فرهنگی.
- پیگولوسکایا، ن. و. (و دیگران) (۱۳۵۴)، *تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی*، ترجمه کریم کشاورز، چاپ چهارم، تهران، پیام.
- *تاریخ عالم‌آرای صفوی* (۱۳۶۳)، [مؤلف ناشناس] به کوشش یدالله شکری، چاپ دوم، تهران، اطلاعات.
- ترابی طباطبایی، جمال (۲۵۳۵)، *سکه‌های آق‌قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران*، نشریه شماره ۷ موزه آذربایجان، تبریز، اداره کل موزه‌ها.
- _____ (۱۳۵۳)، «سکه‌های متنوع از اباق‌آن»، *بررسی‌های تاریخی*، سال نهم، شماره ۵۵، بهمن و اسفند، ص ۱۸۶-۱۷۷.
- _____ (۱۳۵۰)، *سکه‌های شاهان اسلامی ایران*، ج ۲، بی‌جا، نشریه شماره ۵ موزه آذربایجان شرقی.
- حبیبی، منصوره (۱۳۸۱)، «سیلک، نمادها و نشانه‌ها (نقوش جانوری و گیاهی)»، *کتاب ماه هنر*، شماره ۴۹ و ۵۰، مهر و آبان، ص ۱۲۰-۱۱۸.
- خزائی، محمد (۱۳۸۰)، «نقش شیر نمود امام علی (ع) در هنر اسلامی»، *کتاب ماه هنر*، شماره ۳۱ و ۳۲، فروردین و اردیبهشت، ص ۳۹-۳۷.
- _____ (۱۳۸۶)، «تأویل نقوش نمادین طاووس و سیمرغ در بناهای صفوی»، *هنرهای تجسمی*، دانشگاه تهران، شماره ۲۶، تیر، ص ۲۷-۲۴.
- دادور، ابوالقاسم؛ مبینی، مهتاب (۱۳۸۷)، «بررسی تطبیقی نقش گاو در اساطیر و هنر ایران و هند»، *مجله مطالعات ایرانی*، سال ۷، شماره ۱۴، پاییز، ص ۱۳۰-۱۱۵.

- ذکاء، یحیی (۱۳۴۴)، «تاریخچه تغییرات و تحولات درفش و علامت دولت ایران، از آغاز سده سیزدهم ه.ق تا امروز»، هنر و مردم، دوره ۳-۴، شماره ۳۱، اردیبهشت، ص ۲۴-۱۳.
- رابینو، لویی (۱۳۵۳)، *سکه‌های شاهان ایرانی: آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران*، به اهتمام محمد مشیری، تهران، امیرکبیر.
- رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۶۲)، *جامع التواریخ*، به کوشش بهمن کریمی، ج ۲، چاپ دوم، تهران، اقبال.
- رهبرگنجه، تورج (۱۳۸۲)، «نقش اسماء متبرکه بر روی سکه‌های اسلامی»، *کیهان فرهنگی*، شماره ۲۰۲، مرداد، ص ۴۵-۴۲.
- زارع‌زاده، فهیمه؛ پورمند، حسنعلی (۱۳۸۸)، «بازنمود باورداشت‌های مردم یزد در نقش نمادین سرو»، *نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، سال دوم، شماره ۴، پاییز و زمستان، ص ۸۳-۹۸.
- سرفرازی، عباس (۱۳۸۹)، «گرایش‌های سیاسی، مذهبی ایلخانان براساس مسکوکات ایلخانی»، *پژوهش‌های تاریخی*، سال ۴۶، دوره جدید، سال دوم، شماره ۱ (پیاپی ۵)، بهار، ص ۴۷-۶۶.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ اورزمانی، فریدون (۱۳۸۳)، *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، چاپ سوم، تهران، سمت.
- سیوری، راجر (۱۳۷۲)، *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، مرکز.
- شاپوریان، رضا (۱۳۵۱)، «نقش سکه‌های صفویه»، *مجله خرد و کوشش*، شماره ۱۰، آذر، ص ۹۴-۱۱۲.
- شریعت‌زاده، علی‌اصغر (۱۳۹۰)، *سکه‌های ایران زمین*، تهران، پازینه.
- شهبازی فراهانی، داریوش (۱۳۸۰)، *تاریخ سکه (دوره قاجاریه)*، تهران، پلیکان.
- صبا، منتخب؛ اسفندیار، کوه‌نور (۱۳۸۴)، *دایره‌المعارف هنرهای سنتی ایران*، ج ۱ و ۲، تهران، نور حکمت.

- ضیاءپور، جلیل (۱۳۵۳)، *نقوش زینتی در ایران زمین*، اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر، آبان ماه.
- عبدالمهدی، منیژه (۱۳۸۱)، *فرهنگ‌نامه جانوران در ادب پارسی*، بخش نخست، تهران، پژوهنده.
- عقیلی، عبدالله (۱۳۸۹)، *پول و سکه*، تنظیم و بازبینی علی بهرامیان، تهران، مرکز دایره-المعارف بزرگ اسلامی، مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی، کتابخانه مرکز.
- _____ (۱۳۷۷)، *دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی*، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- فرحبخش، هوشنگ (۱۳۵۴)، *سکه‌های ضربی، چکشی ایران (صفویه، افغان‌ها، افشاریه، زندیه، قاجاریه)*، برلن غربی آلمان، نوین فرحبخش.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۶۹)، *زندگانی شاه عباس اول*، ج ۲، چاپ چهارم، تهران، علمی.
- قائینی، فرزانه (۱۳۸۸)، *سکه‌های دوره صفویه*، تهران، پازینه.
- کسروی، احمد (۱۳۵۲)، *کاروند کسروی، مجموعه ۷۸ رساله*، به کوشش یحیی ذکاء، تهران، فرانکلین.
- لکه‌پارت، لارنس (۱۳۶۸)، *انقراض سلسله صفویه و ایام استیلای افغانه در ایران*، ترجمه مصطفی قلی‌عماد، چاپ سوم، تهران، مروارید.
- متی، رودی (۱۳۹۳)، *ایران در بحران: زوال صفویه و سقوط اصفهان*، ترجمه حسن افشار، تهران، مرکز.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۵۱)، «فلوس‌های ضرب قم»، *هنر و مردم*، دوره جدید، ش ۱۱۷، تیر، ص ۴۸-۴۶.
- مشیری، محمد (۱۳۵۳)، *سکه‌شناسی ایرانی، سکه اسماعیل*، نشریه ادبیات و زبان‌ها، یغما، شماره ۲۹۶.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۸)، *شاه اسماعیل صفوی، مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی*، چاپ دوم، تهران، ارغوان.

- ولش، آنتونی (۱۳۸۵)، نگارگری و حامیان صفوی، ترجمه روح‌الله رجبی، تهران، فرهنگستان هنر.
- هال، جیمز (۱۳۸۳)، فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، چاپ دوم، تهران، فرهنگ معاصر.
- سکه‌های گنجینه قلعه فلک‌الافلاک.
- Catalogue of the coin of the shahs of Persia in the British museum printed by order of the trustees, London, 1887.
- Journal of the oriental numismatic society, No.214 (winter2013) p 16.
- American Numismatic Society.
- "The David Collection, Copenhagen" www.davidmus.dk.
- www.zeno.ru
- <http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk>
- <http://www.dnecoins.com/islamic.asp>
- www.coinarchives.com